

9 788670 257481

Стојан
Новаковић
поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраћ Димић
проф. др Мило Ломџар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драјана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крсћић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Beograd

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни говор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевности</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политишке владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стјојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стјојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novakovic and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стјојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стјојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стјојан Новаковић и Конкордаџ са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стјојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Miličević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стјојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стјојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стјојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стјојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стјојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стјојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематској издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragičević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српској идентитетима: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборавља, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврдњу да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспартно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчезавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консервативизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савреме-

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развика српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

УТИЦАЈ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА НА РАД СРПСКИХ СРЕДЊИХ ШКОЛА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ

АЛЕКСАНДРА НОВАКОВ*

А п с т р а к т . – У раду је на основу архивске грађе и постојеће литературе објашњена улога коју је Стојан Новаковић имао у оснивању и раду српских средњих школа у Османском царству. Новаковићу, као дугогодишњем министру, реформатору просвете и професору Велике школе, било је јасно да је просвета важно оружје не само у образовању већ и у васпитању омладине у националном духу. Знајући да постоји озбиљан процес однарођивања српског становништва у Османском царству залагао се за отварање српских основних и средњих школа како би се очувала српска свест. На различитим функцијама: као члан Ученог одбора, министар просвете, посланик у Цариграду, државни саветник, члан Просветног савета, председник владе и министар иностраних послова креирао је рад српских школа и бавио се њиховим проблемима и потребама. Био је свестан чињенице да су те школе расадници српске просвете и да оне чувају Српство. Била је неопходна планирана континуирана акција да би се постигао циљ а за континуитет у раду, заслуга припада Стојану Новаковићу.

Кључне речи: Стојан Новаковић, богословија, гимназије, Призрен, Цариград, Солун, Скопље, Битољ

Од почетка Велике источне кризе (1875) па до средине осамдесетих година рад на националним пословима на просторима Старе Србије и Македоније није био плански организован. Просветни одбор је почетком 1876. године расформиран, а велики број школа у Старој Србији је затворен. Но, просветни рад није сасвим замро, јер су неке школе и даље радиле. Родољуби су се залагали да се организовано настави рад међу Србима у Османском царству. Неопходно је било да се настави делатност у том правцу, јер су грчка и бугарска пропаганда шириле своје идеје. Јован Ристић је 1878. године предложио књижевнику Ђорђу Поповићу Даничару да на основу докумената Министарства иностраних послова сачини елаборат о Старој Србији. Србија је овим списом пре свега хтела да објасни шта се под тим термином подразумева и да тиме покаже своја права на ту територију. С друге стране, тим

* Матица српска, научни сарадник, и-мејл: aleksandranovakovpz@gmail.com

списом је скренута пажња на тежак положаја Срба који тамо живе. Расправа под именом *Стара Србија* преведена је на многе европске језике.¹

Подстакнут родољубима, али и реалном политиком, председник владе Милан Пироћанац је размишљао о организованом деловању у Старој Србији и Македонији. Дао је налог да познаваоци прилика у Старој Србији израде „један општи, али јасан и кратак план рада по коме би се унапредак одавде стално и живо у том правцу радило, да би се у српском елементу на Балканском полуострву очувала и проширила мисао о народности српској и неговала тежња за сједињењем с Краљевином Србијом“.²

Влада Милутина Гарашанина је у пролеће 1885. године донела Општи план за очување и унапређење српских државних, црквених и народних интереса у Османском царству.³ Тај програм под називом *Ујујсџва за одржавање ујиџаја Србије у Македонији и Старај Србији* подразумевао је темељан и добро организован рад са Србима. Српско-бугарски рат је на кратко успорио националне активности, али је пораз у рату још чвршће уверио српску владу да је, у том тренутку, Стара Србију и Македонију могуће сачувати за будућност једино добро осмишљеном легалном просветном и културном акцијом и тада она добија најважније место у спољној политици Србије.

Стојан Новаковић, као један од идеолога очувања српских националних интереса у Османском царству, прихватио је 1886. место српског посланика у Цариграду. Његов задатак био је да успостави добре билатералне односе са Царством како би се омогућило остварење националних интереса. Новаковић је био добро упознат не само са политичким стањем Срба у Царству, него је добро познавао и менталитет народа у чијој је земљи делао. Наредних година држао је све конце у својим рукама и заслужан је за постигнуте резултате. Његова намера била је да од Турака добије олакшице за развој српског културно-просветног и националног покрета. Сматрао је да Србија мора наћи начин да прекине са тајним радом у помагању просвете својих сународника. Са његовим доласком у Цариград отпочиње ново поглавље у односу Србије према својим сународницима

¹ Михаило Војводић, *Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинској конгреса, Зборник радова с међународној научној скупштини*, Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007, 85–86.

² *Грађа за историју македонској народа из Архива Србије*, IV/I, (1879–1885), приредио Климент Џамбазовски, Београд, 1985, 182–183. Милош Милојевић је Стојану Новаковићу, тадашњем министру просвете, предао писмо у којем је предлагао да се оснују гимназије у Скопљу, Битољу, Призрену и Велесу. (Стојан Новаковић, *Изабрана докуменџа*, приредили: Александар Раствојић, Бојана Миљковић Катић, Биљана Стојић, Јована Блажић Пејић, Београд 2017, 71–73).

³ Више о томе: Момир Самарџић, *Делатност Милуџина Гарашанина на организовању српске пројектаде у Старај Србији и Македонији 1885. године*, Историјски часопис, 2004, LI, 109–126.

у Османском царству. Закључена је привремена конзуларна конвенција (1886), која је била на снази до закључења сталне (1896). Турци су 1887. дали берате за српске конзуле у Скопљу и Солуну. Конзулати су отворени и у Приштини и Битољу (1889).⁴

Новаковић је сматрао да само акције Србије нису довољне ако у њима не учествују Срби у Царству. Залагао се за оснивање српских црквених општина као упоришта око којих би се окупљао српски народ.⁵ Признавање српске народности и стварање сопствене црквене организације био је тежак задатак на којем је он истрајно радио.

Сматрајући да су књиге најмоћније средство пропаганде, Новаковић се трудио да оне најбржим путем стигну до читалаца, да се у Османском царству отвори што више књижара и читаоница. А залагао се и за покретање листова на српском језику. Дозвола османских власти за слободну дистрибуцију цензурисаних књига 1885. године била је велики помак за српске школе, али бриге о снабдевању школским књигама нису престајале. Наиме, књиге су код турске цензуре биле одобрене, али је штампање у Београду изазивало велике сумње. Турци су на сваком кораку правили сметње редовној испоруци књига и зато се Новаковић заложио да се српске књиге штампају у Цариграду како би се одагнале сумње Турака, а књиге брже стизале у Стару Србију и Македонију.⁶

Новаковић је у Васељенској патријаршији видео савезника у заједничкој одбрани од Бугарског егзархата. Био је изненађен колико је штете Бугарски егзархат нанео српској народности у Османском царству: Бугарска је практично одвојила Македонију од Србије. Притом је знао да је и Патријаршији Бугарски егзархат кост у грлу. Био је свестан да је идеја за васпостављење Пећке патријаршије немогућа мисија и зато је морао да се окрене јединој легалној установи – Васељенској патријаршији од које је очекивао извесне уступке. Новаковић је такође био свестан да се до подршке Патријаршије може доћи преко грчке владе па је зато и преговарао с њом.⁷ Преговори са Васељенском патријаршијом о постављењу Срба за владике у Скопљу и Призрену започети су осамдесетих година 19. века а Стојан Новаковић је стрпљиво и упорно то нерешено питање стално постављао. Питање је решено тек 1896. године доласком Дионисија на митрополијску столицу Рашко-призренске

⁴ Стојан Новаковић је дипломатску каријеру започео првом мисијом у Цариграду која је трајала од 1886. до 1891. године. По други пут био је посланик у Цариграду од 1897. до 1900. године.

⁵ Михаило Полит Десанчић, српски интелектуалац и политичар, одавао је посебно признање Новаковићу и говорио да је он прави агент за српске интересе који је „купио око себе праве људе из Македоније и Старе Србије“ (Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић...*, 55–57).

⁶ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, IV/III, приредио Климент Цамбазовски (1888–1889), Београд 1987, 126–129, 406–408.

⁷ *Стојан Новаковић, личности и дело*, Београд 1995, 557–558.

епархије. Српска влада је у међувремену спремала калуђерски подмладак за високе црквене дужности, школујући их у Османском царству.⁸

Новаковић је био свестан утицаја руске политике у Цариграду. После абдикације краља Милана 1889. радикалска влада Саве Грујића је упућивала Новаковића да се окрене Русији и да од ње тражи помоћ. И сам Новаковић је мислио да је сад прави тренутак да се приволи Русија да помогне српску политику, али не на антибугарској него на словенској основи. Стојану Новаковићу најважнији циљ био је јачање српске народности у Османском царству и савлађивање супарничких амбиција, пре свега бугарских. Желео је и да поправи слику код Турака о Србима као бунтовном народу.⁹ Мисије Стојана Новаковића у Цариграду (1886–1891. и 1897–1900) биле су плодотворне. Отваране су нове школе, обнављане старе, српска влада могла се похвалити постојањем конзулата који су били снажни центри за национални рад и пропаганду. Као велики успех ове активности може се сматрати „продрман и разбуђен народ, чија се жилавост и одушевљење за Српство, као и његову готовост на отпор“, видело на сваком кораку. Било је од значаја и јавно мњење у Краљевини Србији, које је схватило да се за Стару Србију мора жртвовати, пре свега финансијски.¹⁰ Новаковић се залагао да се о акцијама српске владе у Царству што мање прича, констатовао је: „Свака неразумна реченица речена у Београду налази стотрука одјека у Цариграду и онда наши послови морају трпети.“¹¹

* * *

Стојан Новаковић и српска дипломатија су предузели велику акцију да се дозволи слободно отварање школа. По турским законима требало је да православне школе буду у директној надлежности Васељенске патријаршије, међутим, она није била рада да Србима помаже у отварању школа. С друге стране, турске власти су сматрале да се привилегије које има Патријаршија не односе на Србе. Зато су Срби директно од турских власти тражили дозволу за отварање школа и на одговор дуго чекали. Турци су по Закону о јавној настави из 1872. све српске школе третирали као приватне. По Закону о јавној настави из 1893. школе су се могле отворати само

⁸ Новаковић је вештом дипломатијом успео да издејствује да се у септембру 1889. године, тројица српских младића могу уписати у грчку богословију у Халки. Сваке наредне године српски младићи су одлазили на школовање у Халку и то је био значајан искорак ка припремању кандидата за митрополијску столицу.

⁹ Михаило Војводић, *Пушеви српске дипломатије*, Београд 1999, 172–181.

¹⁰ Пера Тодоровић, *Српска ствар у Старој Србији*, Београд 1997, 46.

¹¹ АС, МИД ПО, МФ, ролна 111, 29–30, Скопље, 13. јун 1890.

по одобрењу турских власти, а сведочанства наставника и школске књиге морале су бити одобрене од турског Министарства просвете.

У Османском царству радило је шест српских средњих школа: Богословија у Призрену (1871–1912), Српска гимназија у Цариграду (1893–1902), Српска гимназија „Дом науке“ у Солуну (1894–1912), Српска мушка гимназија у Скопљу (1894–1912), Српска мушка гимназија у Битољу (1897–1912) и Српска гимназија у Пљевљима (1901–1912). Иако је школе отварала и финансирала Краљевина Србија, она се код турских власти нигде није смела појављивати као власник јер су власници школа могли бити само поданици Царства или православни црквени великодостојници. Знајући да је просвета моћно средство у развијању националног духа, Турци су на различите начине покушавали да ометају српске просветне раднике и тај велики проблем био је присутан све до ослобођења (1912).

БОГОСЛОВИЈА У ПРИЗРЕНУ

О првој српској средњој школи, призренској Богословији, Новаковић се континуирано бринуо готово од самог почетка рада (1871), а посебно од када је постао члан Ученог одбора (1872), а наставио је и као министар просвете (1873). Био је у сталној преписци са ректорима и наставницима Богословије. Бринуо је о свим сегментима живота у Богословији, не само финансијама, већ и о кадровским питањима и односима управе школе како са митрополитом Мелетијем тако и са грађанством Призрена. Посебно су га интересовали живот, рад и успех ученика. Новаковић је Богословију снабдевао књигама, поклањао је своје књиге, а препоручивао је и пријатељима да поклањају књиге.

Петар Костић, наставник Богословије, када је након затворске казне из безбедносних разлога неко време провео у Београду (1881) у разговору са Новаковићем известио га је о положају српских школа у Старој Србији.¹² Када је Костић хтео да се врати у Призрен, поново се видео са Стојаном Новаковићем који му је тад рекао: „А ја Вам кажем, да идете, ваљда ништа неће бити. Уосталом, и да Вам се што неповољно деси, Ви ипак треба да одете. Јер, на пример, ја не могу послати свога сина или другу коју личност, пошто сте Ви тамошњи, на првом месту дужни ићи па затим други. А наша је дужност да Вас отуда васпитавамо и помажемо.“¹³

¹² АС, ЛК, 625, Београд, 13. јул 1881.

¹³ Петар Костић, *Листини из даље и ближе прошлости*, приредили Александра Новаков и Урош Шешум, Нови Сад, Призрен, 2017, 257.

Наставници Богословије известили су 28. јануара 1882. године Новаковића, министра просвете и црквених послова, о упису у школску 1881/2. годину и жалили су се на слаб одзив и мали број уписаних ђака. То су протумачили недостатком основних школа. Подсетили су министра да је на основу постојећег устава Богословија под непосредном управом управитеља а смрћу Илије Ставрића (1879) место управитеља остало је упражњено. Молили су министра да једног од њих одреди за управитеља. Тражили су и материјална средства за одржавање Богословије јер су сматрали да ће доћи у веома незгодан положај ако им новац ускоро не стигне.¹⁴ Стојан Новаковић је одмах по добијеном писму наредио да се Богословији пошаље полугодишњи планирани износ за школу.

Богословија је била стално на удару турских власти, па је након Костићевог хапшења ухапшен и наставник Камперелић. Радила је готово у немогућим условима и без довољног броја наставника и зато је Сава Грујић поручивао Стојану Новаковићу, министру просвете, да саветује учитеље који одлазе на службу у Стару Србију „да се ману сваке преписке како ван земље тако и у земљи а да знаду да свом народу може служити самим вршењем примљеног посла...“¹⁵

Преписка између управе Богословије и власти у Београду ишла је преко руског конзулата у Призрену, преко конзула Ивана Степановича Јастребова. Занимљиво је једно Новаковићево писмо упућено Јастребову 1882. године у којем је био прилог: Наредба за Богословију призренску или како је рекао, текст који може служити и као статут Богословије. „Богословија призренска јесте школа у којој управу води директор, договарајући се у свим главнијим стварима са наставницима; за директора се поставља Петар Костић, наставник богословије призренске и он ће ту власт преузети и вршити је од дана када му се овај акт саопшти а сви други имају се покоравати; Директор са наставницима води бригу о богословији призренској у сваком погледу, а његова је дужност исто тако да се брине и о осталим српским школама онога краја да о њима шаље извештаје и да тражи помоћ путем који му је познат; Директор се брине о каси богословије и о фонду школском који се налази при богословији; Где би се догодило да се Савет наставнички и директор не сложе ту ће се, док је Јастребов у Призрену, обраћати њему и он ће ствар коначно решавати а кад не би Јастребов био у Призрену онда ће директор ствар достављати месту у Цариграду за православне школе надлежно.“ Ово писмо није било потписано у страху да случајно не падне у непожељне руке. Овом наредбом плате учитеља су повећане за 25%. Новаковић је, што се преустројства тиче, одобравао да се четврти

¹⁴ АС, МПс, XXII, 87/1888, Призрен, 16. јануар 1882.

¹⁵ Александра Марковић Новаков, *Православна српска бојословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш 2011.

разред прикључи богословији, да буде приправни богословски разред и да се за наставника узме Тривун Димитријевић. Што се турског језика тиче, Новаковић није био противан увођењу турског језика „ако ће то доиста олакшати школски опстанак код власти и становништва“. Молио је Јастребова да размисли о путевима преко којих треба слати потребне књиге Богословији и питао да ли би оне могле да се шаљу преко Посланства у Цариград, па оданде поштом или преко трговаца.¹⁶ Иако је писмо написано новембра 1882. године, у Призрен је стигло тек следеће године.

Премда је митрополит Михаило Јовановић био у изгнанству, живо се интересовао за призренску Богословију. Јастребов га је повремено извештавао о раду школе. Почетком децембра 1883. године у писму митрополиту Јастребов је писао да Костић и његове колеге марљиво раде свој посао. Обавестио га је да је Богословија тих година уредно финансирана и да за то треба одати признање Стојану Новаковићу.¹⁷

Новаковић је сматрао да је неопходно да Богословија увек на располагању има велики број књига које су се штампале у Цариграду. Била је главна база, складиште одобрених и легалних књига, одакле су се дистрибуирале школама широм Старе Србије. Такође се заложио да се дипломе српских учитеља оверавају у турском посланству у Београду, а не да наставници полажу испит пред комисијом, и у томе је успео. Решио је и проблем добијања дозволе од турских власти за зидање зграде за Богословију (1890).¹⁸

Стојан Новаковић предлагао је 1890. промене у призренској Богословији, које су биле у складу са жељама призренског митрополита Мелентија. Новаковићу је било посебно стало да сви епископи, а нарочито призренски митрополит, примају клирике призренске Богословије као прве кандидате за свештенике и учитеље у српској интересној сфери.¹⁹

Иван Јастребов је крајем марта 1884. године кренуо из Призрена у Цариград, а отуда на одсуство у Петроград. Наставници призренске Богословије остали су у бризи и неизвесности због Јастребовљевог одласка и његове жеље за премештајем. Плашили су се да се после његовог одласка не укине конзулат, што би била директна претња опстанку Богословије. Зато је Јеврем Грујић молио Стојана Новаковића да се употребе сва дипломатска средства како би или Јастребов остао у Призрену или да се на његово место пошаље неко други.

¹⁶ Стојан Новаковић, *Изабрана докуменџа...*, 67–68.

¹⁷ Ђоко Слијепчевић, *Михаило, архиејиској београдски и митрополиј Србије*, Минхен 1980, 452.

¹⁸ АС, МИД ППО, 1890, ред 8, Цариград, 12. фебруар 1890, 26. фебруар 1890; Скопље, 29. април 1890.

¹⁹ АСАНУ, ЈР, 16/457; XVI/4, Атина 14. јуна 1892.

Стојан Новаковић је посредовао и у доласку новог ректора Богословије јеромонаха Мелентија Вујића у Призрен и његове књиге су из Србије преко Цариграда и посланика Новаковића стигле у Призрен.²⁰ Такође је успео да приволи Патријаршију, додуше уз велика материјална средства, да упути распис грчким епископима да потпомажу отварање српских школа.²¹ Новаковић је 1890. године у преговорима са васељенским патријархом покренуо питање статуса Богословије у Призрену. Наиме, саопштио је патријарху да је српска влада спремна да Патријаршију материјално помогне под условом „да православне црквене власти признаду Богословији призренској права једнака са грчким богословијама и учитељским школама у Турској; да се ученици те Богословије рукополажу за свештенике и да им се никакве сметње не чине за учитељство. Ако би тога ради биле потребне какве реформе у Богословији призренској, влада би узела на се да учини да се оне изврше. Овај пак захтев полаже се зато што митрополит призренске ученике одбија од рукоположења...“²²

Велики број ученика из Црне Горе школовао се у Богословији. Често су били немирнијег духа него што је то било примерено оваквој школи и дешавало се да такви ученици буду истерани из Богословије. Крајем 19. века избила је буна у Богословији, а међу покретачима буне били су ученици из беранског округа. Митрополит Дионисије је издао заступнику ректора наредбу да се подстрекачи истерају из Завода и ректор је по тој наредби поступио. Влада на Цетињу је сматрала да то има везе са званичном политиком српске владе али у разговору са црногорским послаником у Цариграду Бакићем, Стојан Новаковић је одагнуо сумње. Констатовао је да се „побуне и нереди у Богословији често збивају“, тако да су хронична болест овог просветног завода.²³

Стојан Новаковић је Богословији помогао и да обогати своју библиотеку. Професорски савет је на седници 1905. године донео одлуку да се за набавку књига утроши сума од 1.502 динара и да ову куповину обави наставник Григорије Божовић. У Београду се прво обратио Стојану Новаковићу и Милану Милићевићу. Они су га препоручили како појединим личностима у Београду тако и у Загребу, Новом Саду и Сремским Карловцима. Књиге је Богословији поклонио и лично Новаковић (75 књига), на чему се професорски савет писменим путем захвалио.²⁴

²⁰ АС, ПО, V-30/42, Зајечар, 22. јануар 1895; Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић...*, 225.

²¹ Михаило Војводић, *Прејовори Србије и Грчке о Македонији, 1890–1893*, Вардарски зборник 4, 2005, 13–33.

²² АС, МИД ППО, 1890, ред 257, Цариград, 3. март 1890.

²³ *Односи Србије и Црне Горе у 19. веку 1804–1903*, приредио Петар Поповић, Београд 1987, 900–902.

²⁴ АС, СН, 112, Призрен, 10. јун 1906.

Све време рада Богословије у Призрену до ослобођења, Новаковић је будним оком пратио и називао ју је „једна школа на страни“.

СРПСКА ГИМНАЗИЈА У ЦАРИГРАДУ

У Цариграду су живели Срби православци, чији број није могуће тачно утврдити (процене су да их је било од две до десет хиљада), живели су углавном у Галати и у Пери.²⁵ Они у почетку нису били организовани као заједница, нити су имали посебну цркву, школу или општину. Деци су давали веома необична имена, често по крају одакле су долазили. Да би опстали, морали су да уче стране језике, а свој су заборављали јер су ретко одлазили у завичај. Женили су се женама других народности, а њихова деца често нису знала српски језик.

После Париског мира 1856. у Османском царству отвориле су се нове могућности за шири утицај европске просвете и културе. Тако је *Закон о јавној настави* у Османском царству омогућавао да се отворе и стране школе. За кратко време отворено је више школа у Цариграду. Турска средња школа, коју је похађао изванредан број Срба, била је Царски отомански лицеј Галата-сарај који се налазио у Пери.²⁶

Када је о српском народу реч, најважнији је био италијански Гратијев колеџ, који је отворен 1864. године. Како су тај колеџ похађали многи Словени, Фердинанд де Грати²⁷ је 1868. године одлучио да га претвори у српску школу. За ту идеју придобио је велики број Срба. Грати и представници српске колоније заједнички су се 1868. године обратили српском представнику у Цариграду и тражили материјалну помоћ за отварање и рад српске школе. Српска влада је такође позитивно одговорила и одредила суму од 3.000 дуката годишње за издржавање школе, а уз то је слала и уџбенике за српску децу. Министар просвете Стојан Новаковић добио је диплому о избору за почасног председника Савета Српске школе на француском језику.²⁸

²⁵ Владан Ђорђевић је имао информацију да Срба има око 10.000 (Владан Ђорђевић, *Путничке црте, Цариград и Букурешт*, Београд 1874, 128).

²⁶ Школске 1893. међу ученицима били су и: Богдан Раденковић, Јован Шантрић, Милан Чемерић, Троја Живковић, Спира Хаџирић и Каменко Радисављевић. Они су касније били значајни просветни и национални радници.

²⁷ Фердинанд де Грати био је пореклом из Боке Которске. Преминуо је у Цариграду 24. априла 1902. у дубокој старости. Прва српска школа била је отворена његовим трудом, био је професор и директор. Основао је трговачку школу и један азил за слепе. Био је награђиван орденима из Србије и Османског царства. (*Цариградски гласник*, 18. април 1902).

²⁸ АС, СН, 23, Цариград, 1. август 1874.

Званични назив школе био је *Colege Serbe*. Назив школе и наставни програм одобрио је османски министар просвете. Школа је радила од 1868. до 1877. године и имала је пет разреда. Иако је српска влада редовно слала одређену суму новца за ову школу, Грати је често тражио додатну материјалну помоћ од српске владе, јер је школа готово увек имала материјалних потешкоћа.²⁹

Када је 1886. године Стојан Новаковић дошао на место српског посланика у Цариграду, видео је да тамо постоји српска колонија која се полако однорођује. Зато је сматрао да је неопходно да се Срби поново организују и ангажовао се на отварању школе која би их окупљала. Та школа, сматрао је, имала би благотворни утицај и на отварање осталих српских школа широм Царства. Новаковић је септембра 1891. дошао на идеју да Срби у Цариграду поднесу молбу за отварање школе која би била под Патријаршијом а коју би финансирала Краљевина Србија. Срби су се сложили и поднели молбу коју је Новаковић снажно подржао.³⁰ Вештом дипломатијом и подмићивањем Турака, а не уз помоћ Патријаршије, школа је отворена на основу Закона о јавној настави у Османском царству. Српска дипломатија се у циљу њеног отварања позивала и на стечено право Гратијеве школе, па је и на основу тога добијена дозвола за рад српске основне школе. Школа је отворена на Сретење 1892. године.³¹

Стојана Новаковића, који је непосредно пре отварања школе отишао из Цариграда, о раду школе писаним путем је марта 1892. године обавестио Милојко Веселиновић. Та вест га је посебно обрадовала те је одмах оценио да не би било добро да се на томе стане и констатовао да је од великог значаја процес отварања српских школа у Османском царству. Сматрао је да Срби треба да се боре за своје школе како код османских власти тако и код Патријаршије.³² Новаковић је констатовао: „Мило ми је што сте најзад отворили школу, али ми не би по вољи било да се турска љубазност ограничи само на Цариград. Не би ли они хтели тако радити и кад буде Битољ итд. Ако би се тај пут могао отворити за све онда бисмо дошли у положај да за Грке много и не хајемо али бисмо се с њима лакше и поноситије погађали... А за напредовање саме школе мислим да се неће требати много бринути“.³³

²⁹ Јов. Хаџи Васиљевић, *Српске културне установе у Цариграду (1868–1877)*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1926, 371–382.

³⁰ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић...*, 116–117.

³¹ Александра Новаков, *Сјубови српске просвете, Српске средње школе у Османском царству (1878–1912)*, Београд 2017, 200.

³² АСАНУ, бр.10497/46, Београд 21. јун 1893.

³³ *Стојан Новаковић, Изабрана докуменџа...*, 144–145.

Након завршене прве школске године Српске основне школе, српски посланик Сава Грујић је у свом извештају констатовао да је неопходно отварање једне ниже гимназије у Цариграду. Он је сматрао да Срби који би завршили само основну школу од ње не би имали велику корист јер би се деца по завршетку српске школе уписивала у школе на другим језицима. Милојко Веселиновић је сматрао да се у гимназији могу школовати будући учитељи за српске школе у Царству, те им тако Турци не би могли замерати да су се школовали у Србији. Такође је сугерисао српској влади: „Потребно је да имамо једном у престоници Царства и у месту где се школа може слободније кретати и постојати и један средњи завод који ће бити и углед и утеха нашем племену у Мађедонији и Старој Србији, те да се и они онамо прену и почну оснивати средње школе по својим местима“. Српска влада се сложила с тим и донела је одлуку да се оснује гимназија.³⁴ Гимназија је почела са радом у Цариграду, јануара 1893, и трајала је до 1902. године.

Након одласке посланика Грујића у Цариград стигао је нови посланик Србије Владан Ђорђевић.³⁵ Посланство у Цариграду бринуло је о потребама школе. Број ученика у школи се повећавао, што је изискивало додатне материјалне трошкове. Тај трошак није био планиран и зато је посланик Владан Ђорђевић тражио од министра иностраних послова Стојана Новаковића додатна финансијска средства.

Новаковић је поново постављен за посланика у Цариграду 1897. године и већ следеће школске године долази до промене циља рада гимназије. Наиме, било је одлучено да ова гимназија спрема ученике који ће моћи да наставе своје образовање на вишим школама у Царству, што би значило и њихово запослење у турској администрацији. Зато су били потребни образовани и учени професори па је Новаковић предложио да се из Београда пошаљу два доктора наука, Станоје Станојевић и Јован Радонић, који су завршили студије на бечком универзитету. Та школска 1898. година је завршена 3. јула 1898. године. Број слабијих ученика је сведен на минимум јер су о таквим ученицима професори посебно водили рачуна. Свечаност је започета Божјом службом у Цркви Светог Николе, а настављена је у гимназији. Присуствовао је српски посланик Стојан Новаковић као и многи цариградски Срби. Ученици су отпевали химну султану и неколико српских песама. Посланик Новаковић је сматрао да рад школе треба да буде транспарентан и зато су позивани представници власти. Те године свечаности је присуствовао изасланик

³⁴ АС, МИД ППО, 1892, ред 643, Цариград, 29. јун 1891; 1902, ред 795, Цариград, 14. март 1902.

³⁵ Владан Ђорђевић био је посланик Краљевине Србије у Цариграду (1894–1897). Тамо је стекао искуство у пословима националне политике у којима је, најпре као министар просвете а затим као дипломата и министар иностраних дела, показао изузетну окретност и способност. Ђорђевић је стајао уз духовног творца те политике Стојана Новаковића. (Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић, биографија поуз даној обреновићевца, докторска дисертација*, Београд 2004).

царског министарства, а Новаковић је поклонио новац да се купе посланице и почасте ученици.

Како је прослава дана Светог Саве у школама у Османском царству био вид српске народне саборности, неговања традиције и културе, Новаковић је присуствовао том догађају. На дан Светог Саве (1898), упркос снажној међави, Црква Светог Николе била је мала да прими све православне Србе који су дошли. Службу је служио епископ Герман уз садејство архимандрита Нићифора, протојереја Греговића и јеромонаха Мирона. На јектаније су одговарали ђаци Српске гимназије. Свечаност је настављена у гимназији у присуству српског посланика Стојана Новаковића. Освештена је водица, славски колач је преломљен а беседу о Светом Сави је одржао јеромонах Валеријан Прибићевић, професор. Прослава Савиндана и 1899. године свечано је обележена. У цркви је било мноштво Срба. Присуствовали су српски посланик Стојан Новаковић са чиновницима Посланства. Након службе и говора проте Греговића славље се наставило у гимназији. Професор Станоје Станојевић је поздравио госте и одржао беседу. На крају се захвалио султану Абдул Хамиду II на „очинској доброти“ а ђачки хор је отпевао султанову химну и химну Светом Сави. Гости су се частили, ђачки оркестар је свирао српско коло. Приређена је била и вечера на којој је присуствовао посланик Стојан Новаковић са супругом Јеленом (која је за ту прилику обукла свечану српску ношњу, на опште одушевљење присутних) и цео персонал Посланства, као и свештеници и виђенији Срби. Прву здравицу одржао је Новаковић „у здравље његовог величанства султана“, а одговорио је архимандрит Нићифор, бираним речима, у име отоманских Срба, наздравивши краљу Србије Александру као „одличном пријатељу његовог величанства султана“. Ђаци су отпевали још пет песама а игра је започета „Краљевим ором“ а отворио ју је директор Динић са госпођом Јеленом Новаковић.

Светосавска прослава (1900) започета је службом у Цркви Светог Николе. На јектаније су одговарали ученици гимназије. Присуствовали су посланик Стојан Новаковић и цео персонал посланства, наставници и ученици гимназије, виђенији Срби и сви Срби ученици из царског лицеја Галате Сарај.³⁶ Новаковић је пратио рад школе до краја њеног постојања.

³⁶ Српска гимназија у Цариграду прослављала је све важније хришћанске празнике, тако и Материце. Ученицима је Јелена Новаковић, супруга посланика Новаковића, послала воће и слаткише, да би их подсетила на леп српски обичај (*Цариградски вјесник*, 25. јун 1898, 15. јануар 1898, 21. јануар 1899, 16. децембар 1899).

СРПСКА ГИМНАЗИЈА „ДОМ НАУКЕ“ У СОЛУНУ

После вишегодишње дипломатске борбе 1892. године отворена је српска основна школа у Солуну. Српска гимназија „Дом науке“ основана је 1894. као приватна школа Петра Костића, професора Богословије у Призрену, који је истовремено био и директор. У рад Српске гимназије у Солуну, Новаковић се укључио као министар иностраних дела и председник владе. Био је упознат са оснивањем Српске црквене општине у Солуну као и са покушајем отварања штампарије. Са директором гимназије Петром Костићем, којег је добро познавао као ректора богословије, био је у сталној преписци.

Иван Павловић, српски конзул у Солуну, који је био посредник између школе и српске владе, није био задовољан радом Петра Костића и њихови односи нису били хармонични. Непосредно пред почетак школске 1896/7. године Павловић је послао писмо Стојану Новаковићу, министру иностраних дела, у којем је предложио смену директора школе. Новаковић му је одговорио да Петра Костића не може сменили са положаја директора зато што нема подеснију личност за то место, нити би имао адекватно ново радно место за Костића. Павловићев предлог да се не упућују деца из других вилајета већ само из Солунског, Новаковић је прокоментарисао речима, да је суштина рада школе да се деца из различитих крајева боље упознају, да они ученици који не знају добро српски језик да га науче од друге деце. Новаковић је схватио да однос управе школе и конзула није онакав какав се очекивао. Конзул је желео да има потпуну контролу над школом, али га је Новаковић саветовао да своје мешање ограничи на давање опште директиве, а да директору да одрешене руке у појединостима. Сувишно мешање имало би за последицу пад ауторитета директора школе, што ни у ком случају не би било добро, сматрао је Новаковић.³⁷ Односи конзула Павловића, с једне стране, и Костића, с друге стране, до те мере су се заострили да је конзул готово ултимативно тражио од Стојана Новаковића да Костића разреши од дужности или да њему да дуже одуство. Новаковић није више ни покушавао да смири „страсти“ и опоменуо је Павловића да му не шаље заповести.³⁸

Новаковић је сматрао да за гимназије у Османском царству треба да се бирају најбољи кадрови из Србије. Тако је и утицао на долазак професора београдских гимназија Богдана Јанковића, Драгомира Обрадовића, Василија Димића. Захваљујући тим наставницима, као и онима који су касније долазили, та солунска гимназија била је елитна школа и једна од најбољих српских образовних

³⁷ АС, МИД ППО, 1896, ред 607, Солун, 3. август 1896., Београд, 16. август 1896.

³⁸ АС, МИД ППО, 1896, ред 173, Солун, 28. септембар 1896; Београд, 29. септембар 1896.

институција. Имала је висок реноме, како због добрих наставника тако и добрих ученика. Њено отварање убрзало је издавање дозволе за друге основне школе широм Солунског вилајета, што је све до 1897. године било готово неизводљиво. Задатак ове гимназије био је да припрема ученике, османске поданике, који би после завршене школе могли да упишу факултет. Гимназију је похађало више од 700 ученика из готово свих крајева у којима су живели Срби, из 210 различитих насеља. Након Младотурске револуције, интереси српског народа налагали су да Скопље постане центар српског просветно-политичког рада, а да се у Солунском вилајету укину српске школе, као и гимназија. Гимназија је укинута 1910. године.

СРПСКА МУШКА ГИМНАЗИЈА У СКОПЉУ (1894–1912)

Јавност у Краљевини Србији сматрала је да „Стару Србију и Македонију неће ослободити поп него топ“, али је српска дипломатија крајем 19. века користила мирољубива средства. Отворен је српски конзулат у Скопљу а међу значајнијим конзулима истицао се Владимир Карић³⁹ (1889–1891). У складу са речима Стојана Новаковића: „Ја не могу замислити рад на пропаганди нити будућу српску државу без Скопља“, конзули су усмерили своју пажњу ка политичком раду, сузбијању Бугарске егзархије и очувању српског идентитета. Несумњиво је да је Карић својим озбиљним радом много учинио на јачању српског духа у Македонији. Његови наследници покушавали су да наставе његова дела са мање или више успеха.⁴⁰

Одмах након успостављања српског конзулата, Стојан Новаковић, посланик у Цариграду, покушао је да добије дозволу да се у Скопљу оснује школа. Обавештавао је свог пријатеља: „За отварање школе у Скопљу казао је неки дан Мунир-паша, мин. просвете, да се не допушта из политичких узрока за то што се њоме мисли радити за Србију“. То је министар рекао Терхану, чиновнику конзулата. Терхан га је упитао какви су то разлози и „с каквом памећу“ турске власти постају поборници бугаризма у Македонији. Дозвола, ипак, није добијена.⁴¹

Новаковић и Карић нису одустајали, сматрали су да се српска идеја без школе не може ширити. С јесени 1890. године Карић је успео да наговори седамнаест грађана

³⁹ Владимир Карић постао је конзул у Скопљу новембра 1889. године, био је веома близак Стојану Новаковићу. Стојан Новаковић је о њему рекао: „Наш најактивнији конзул, покојни В. Карић, човек жучан и једак и тиме много тежак, али човек ванредно широких и дубоких погледа, велике енергије и родољубља, лак и неуморан у послу“ (Стојан Новаковић, *Два дана у Скопљу...*, 30).

⁴⁰ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић...*, 172.

⁴¹ АС, ПО 102/39, Цариград, 10. децембар 1888.

да валији поднесу молбу за отварање школе, а у Цариград је министру просвете упућена молба са тридесет потписа грађана. Уз велико залагање Стојана Новаковића и Владимира Карића, а уз помоћ бакшиша многим турским чиновницима, министар просвете је новембра 1890. наредио валији и меарифу да се у Скопљу отвори српска школа. Српска школа је свечано отворена 2. фебруара 1891. Поп Бурко, који је био и мутевлија школе, свечано је освештао српску школу у присуству митрополита Пајсија, меариф мудира Абдула и око 30 грађана.⁴² Било је око 20 ученика који су тога дана сели у клупе и слушали предавања.⁴³ Школа је била кратког даха – после четири дана рада, 6. фебруара 1891, валија је забранио рад и школу затворио, захваљујући противницима Срба.⁴⁴ Наиме, када се само прочуло да ће се српска школа отворити, отпочела је закулисна игра против школе. Бугарску акцију егзархијског владике Теодосија помагали су Максим, грчки конзул, аустроугарски конзул, као и турски војни командант.⁴⁵

Српска основна школа је поново отворена децембра 1892. године, у дечанском метоху, после дуге и скупе дипломатске борбе с османским властима. Дозвола за рад основне школе добијена је у марту 1894. и њоме се одобравао и рад гимназије, која је почела с радом 1894. Од доласка Срба јереја митрополит је био власник и непосредни старешина школе. Школа је започела рад као четворогодишња нижа гимназија. Школска 1899/1900. представљала је прекретницу у раду. Отворена су два виша разреда – пети и шести, који су се званично, због турских власти (школа није имала дозволу за вишу школу), називали први 2 и други 2. До школске 1902/03. године у Скопљу је радила као школа мешовитог типа. Те године се званично оснива Учитељска школа. Од тада су постојала четири разреда гимназије и три разреда Учитељске школе. Одлуком Просветног одељења 1909. гимназија је била претворена у вишу гимназију, седморазредну а школске 1911/12. постала је осморазредна а Учитељска школа је постала четвороразредна. За 18 година рада у школи је предавало 109 наставника, наставу је похађало 1.074 ученика из 289 места, широм српског културног простора.

Стојан Новаковић је констатовао да су акције српских конзула уродиле плодом. Наиме, када је он 1886. пропутовао кроз Скопље, није имао с ким ни да се поздрави, а 1905. ситуација се сасвим променила. Корак по корак, српска дипломатија низала је успехе. Отварањем основних школа и гимназије, досељавањем сељака из околних

⁴² Зоран Николић, *Мој дуј онима који ће доћи и онима којих више нема*, Београд 2009, 500.

⁴³ Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић...*, 519–520.

⁴⁴ АС, МИД ППО, 1891, ред 104, Цариград, 16. април 1891.

⁴⁵ Мита Костић, *Дипломајске инџирије око отварања српске школе у Скопљу 1892, по архиву аустро-угарској конзулајши*, Гласник Скопског научног друштва, 1926, 335–342.

села, нарочито из Скопске Црне Горе и са Косова, број Срба се нагло повећао. По једном списку митрополита Фирмилијана било је 227 српских породица.⁴⁶

Новаковић је пратио рад гимназије и као председник владе и министар иностраних послова.

СРПСКА МУШКА ГИМНАЗИЈА У БИТОЉУ

У склопу својих пропагандних активности балкански народи су отварали велики број школа у Битољу и зато је крајем 19. века школство било веома развијено. У целом Битољском вилајету постојале су гимназије на турском, бугарском, грчком и румунском језику пре него што је отворена гимназија на српском језику у Битољу. Грчке школе су отварали митрополити, бугарске школе њихове општине, а румунске школе, као и касније српске, биле су приватне.⁴⁷

Први покушај отварања српске школе осамдесетих година у Битољском вилајету био је јуна 1889. године када су у Битољ дошли Марија и Атанасије Јунгић, учитељица и учитељ. Атанасије је био национални радник из Босне, који је као повереник Друштва Светог Саве упућен из Београда у Битољ да као турски поданик отвори српску школу (1889). Он је поднео више молби за отварање приватне школе, али турске власти то нису одобриле. Био је у вези са Стојаном Новаковићем који му је наложио да оде у Косовски вилајет и тамо буде учитељ, али су становници Битоља молили српску владу да га врати у Битољ (1891).⁴⁸

Стојан Новаковић се залагао за оснивање „српских православних општина“ јер је сматрао да ће оне представљати надокнаду за недостатак српске црквене организације у Македонији. Са битољским Србима почетком 1890. године Јунгић је основао Српско-македонску црквено-школску општину, која је била прва српска црквена општина у Македонији.

Битољски Срби су марта 1895. године тражили да им се дозволи отварање школа. Валија је одговорио да у том вилајету нема Срба.⁴⁹ Захваљујући дипломатији

⁴⁶ Славиша Недељковић, *Прејед организованој рада националне акције српске владе у Македонији и Старој Србији крајем 19. века*, Вардарски зборник, бр. 9, 2012, 81–91.

⁴⁷ АСАНУ, МР, 14243/314.

⁴⁸ АС, МИД ППО, 1893, ред 73, Битољ, 5. и 6. јануар 1891.

⁴⁹ Мецлис је донео одлуку да се не дозволи отварање школа на српском језику јер у Вилајету наводно није било ни Срба. Митрополит Козма је тражио новац (мито) од 400 наполеона да помогне у отварању школа. Против давања мита био је српски посланик Стојан Новаковић. Како га није добио, митрополит је гласао против школа на српском језику. (ПЗ НБС, Ф ЈХВ Р, 413/VI/36, Битољ, 19. новембар 1896).

Стојана Новаковића, али и политичкој ситуацији у којој се Царство налазило, Срби су марта 1897. добили дозволу за отварање основне школе, а новембра 1897. и за рад мушке и женске гимназије у Битољу. То је била четвороразредна нижа гимназија чији је рад директно утицао на повећање броја српских основних школа у Битољском вилајету.

Стојан Новаковић је Милојку Веселиновићу, конзулу у Битољу, послао писмо у којем је изразио задовољство због почетка рада српске школе у Битољу. „Хвала Богу те наш толикогодишњи труд поче и плода да доноси јер се тад ниоткуда рећи не може да су српске претензије у Македонији – празна реч.... Општу пажњу побуђује свуда велики број ђака што се у Битољ јавио“.⁵⁰

Када су школе отворене, турске власти су ометале рад. О томе је био обавештен и посланик у Цариграду Новаковић, који је одмах интервенисао на двору речима: „Шта сада ово значи после лањске ираде и добро расправљених досадашњих случајева“! Власти су одговориле да се не треба бринути јер ће се договор поштовати. Захваљујући великом ауторитету који је Новаковић имао, Српска гимназија је наставила свој рад.

О улази Стојана Новаковића у раду Српске гимназије у Пљевљима која је отворена 1901. године није било значајнијих података, а чини се ни његовог ангажовања јер је у време отварања школе био посланик у Петрограду.

У Османском царству, у свим српским средњим школама, користили су се уџбеници Стојана Новаковића: *Грамаџика сѣтароѣа словенскоѣа језика за средње школе Краљевине Србије*, Београд, 1884; *Срѣска чѣтанка за ниже ѣмназије и реалке Краљевине Србије*, књига прва и књига друга, Београд, 1895; као и *Срѣска ѣрамаџика*, Београд, 1885. У библиотеци гимназије била су заступљена и његова дела: *Срби и Турци XIV и XV века, истѣоријске сѣудије о ѣрвим борбама с најездом ѣурском ѣре и ѣосле боја на Косову*, Београд, 1893. и *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима, Леѣнда о Владимиру и Косари*, Београд, 1893.

Залагањем Стојан Новаковић и других српских државника отварање српске средње школе које су имале важну улогу и у припремању српског народа за ослобођење од турске власти јер су пре свега сачувале национални идентитет становништва.

⁵⁰ *Стојан Новаковић, Изабрана документија...*, 183.

ИЗВОРИ

- Архив Србије ЛК (у даљем тексту АС) Лични фонд Љубомира Ковачевића.
АС, МИД ПО, МФ (Министарство иностраних дела, политичко одељење, микро филм) 1882, 1890.
АС, МИД ППО (Министарство иностраних дела, просветно-политичко одељење) 1890–1893, 1895–1896, 1902.
АС, МПс (Министарство просвете) 1882, 1888.
АС, ПО (Поклони и откупи) 1888, 1895.
АС, СН (Лични фонд Стојана Новаковића) 1874, 1906.
АСАНУ ЈР (Архив Српске академије наука и уметности, Фонд Јована Ристића).
АСАНУ МР (Фонд Михаила Ристића).
Војводић, Михаило, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003.
Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, IV/I, (1879–1885), приредио Климент Џамбазовски, Београд, 1985.
Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, IV/III, приредио Климент Џамбазовски (1888–1889), Београд 1987.
Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, V/I, (1890) приредио Климент Џамбазовски, Београд 1988.
Односи Србије и Црне Горе у 19. веку 1804–1903, приредио Петар Поповић, Београд 1987.
ПЗ НБС, Ф ЈХВ Р, (Посебне збирке Народне библиотеке Србије, Фонд Јована Хаџи Васиљевића, рукописи).
Стојан Новаковић, Изабрана докуменџа, приредили: Александар Растовић, Бојана Миљковић Катић, Биљана Стојић, Јована Блажић Пејић, Београд 2017, 71–73.
Цариградски гласник (1898, 1899, 1899, 1902).

ЛИТЕРАТУРА

- Војводић, Михаило, *Прејовори Србије и Грчке о Македонији, 1890–1893*, Вардарски зборник 4, 2005.
Исти, *Пушеви српске дијломаџије*, Београд 1999.
Исти, *Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинској конјреса, Зборник радова с међународној научној скупи*, Косово и Метохија, прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007.
Исти, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд, 2003.
Исти, *Стојан Новаковић*, Београд 2012.
Ђорђевић, Владан, *Пуџничке црџе, Цариград и Букурешџи*, Београд 1874.
Костић, Мита, *Дијломаџске инјерије око оџварања српске школе у Скопљу 1892, по архиву аустро-ујарској конзулаџи*, Гласник Скопског научног друштва, 1926.
Костић, Петар, *Листџићи из даље и ближе џрошлостџи*, приредили Александра Новаков и Урош Шешум, Нови Сад, Призрен, 2017.

Марковић Новаков, Александра, *Православна српска бојословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш 2011.

Недељковић, Славиша, *Прејед орјанизованој рада националне акције српске владе у Маћедонији и Сјарој Србији крајем 19. века*, Вардарски зборник, бр. 9, 2012.

Николић, Зоран, *Мој дуј онима који ће доћи и онима којих више нема*, Београд 2009.

Новаков, Александра, *Сјубови српске јросветје, Српске средње школе у Османском царству (1878–1912)*, Београд 2017.

Новаковић, Стојан, *Два дана у Скопљу*, Годишњица Николе Чупића, 1906, књ. 25.

Рајић, Сузана, *Владан Ђорђевић, биографија јоузваној обреновићевца, докторска дисертација*, Београд 2004.

Самарцић, Момир *Делатносћ Милућина Гарашанина на орјанизовању српске јројадане у Сјарој Србији и Маћедонији 1885. јодине*, Историјски часопис, 2004, LI.

Слијепчевић, Ђоко, *Михаило, архиејиској београдски и мијројолији Србије*, Минхен 1980.

Сјојан Новаковић, личносћ и дело, Београд 1995.

Тодоровић, Пера, *Српска сјвар у Сјарој Србији*, Београд 1997.

Хаји Васиљевић, Јов., *Српске културне усјанове у Цариграду (1868–1877)*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1926.

Aleksandra Novakov

STOJAN NOVAKOVIĆ'S INFLUENCE ON WORK OF SERBIAN SECONDARY SCHOOLS IN THE OTTOMAN EMPIRE

S u m m a r y

The paper analyzes role of Stojan Novaković in foundation and work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire. Being a long-time minister of education, reformer of educational system and professor of the Belgrade Higher School, Novaković understood that education system is an important weapon, not only for education of the young, but also for their bringing-up in national spirit. He was advocating opening of elementary and secondary schools. In the Ottoman Empire there were six Serbian secondary schools: Seminary in Prizren (1871–1912), Serbian Gymnasium in Istanbul (1893–1902), Serbian Gymnasium “Home of science” in Thessaloniki (1894–1912), Serbian Boys’ Gymnasium in Skopje (1894–1912), Serbian Boys Gymnasium in Bitola (1897–1912) and Serbian Gymnasium in Pljevlja (1901–1912). Although these schools were opened and financed by the Kingdom of Serbia, it could not appear as their owner in front of Turkish authorities, because only subjects of the Empire or orthodox church

dignitaries could be owners of schools. Officially, Serbian state had nothing to do with Serbian schools in the Empire.

Thanks to well thought and well organized action by the Serbian state and its officials, above all Stojan Novaković, most of the population in Old Serbia and in Macedonia saw the Serbian army as liberators, and not as occupiers.